

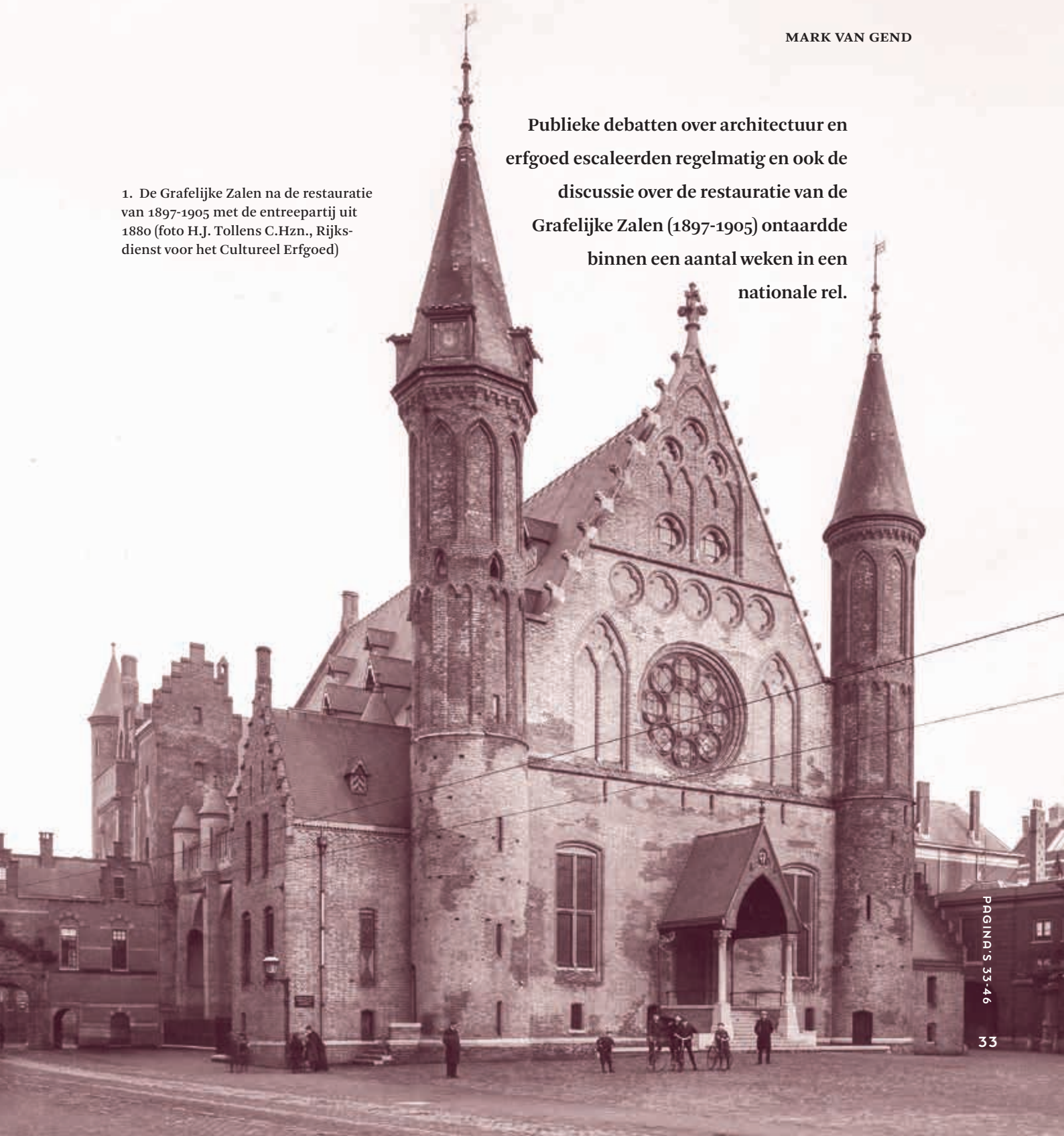
OPSTAND IN ARCHITECTENLAND

DE RESTAURATIE VAN DE GRAFELIJKE ZALEN
EN DE STRIJD OVER DE MONUMENTENZORG

MARK VAN GEND

1. De Grafelijke Zalen na de restauratie van 1897-1905 met de entreepartij uit 1880 (foto H.J. Tollens C.Hzn., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Publieke debatten over architectuur en erfgoed escaleerden regelmatig en ook de discussie over de restauratie van de Grafelijke Zalen (1897-1905) onttaarde binnen een aantal weken in een nationale rel.

DE TROON VAN CUYPERS

Het huidige aanzien van de Grafelijke Zalen wordt grotendeels bepaald door de omvangrijke restauratie die rond 1900 werd uitgevoerd.¹ Sindsdien heeft het complex ruim honderd keer als decor gediend voor de ceremonie van Prinsjesdag, met traditioneel veel publieke aandacht voor de vorst die op uitnodiging van de Staten-Generaal, gezeten op een heuse troon, de kabinetsplannen voorleest. Het interieur van de Ridderzaal en de uitstraling van het complex als geheel kwamen tot stand onder verantwoordelijkheid van een restauratiecommissie waarvan architect Pierre Cuypers (1827-1921) deel uitmaakte. Lange tijd bestond het beeld dat Cuypers in het laatste kwart van de negentiende eeuw zo toonaangevend was dat iedereen vanzelfsprekend zijn leiding en ideeën volgde. Inmiddels weten we dat er op die vermeende aanvoersrol nogal wat valt af te dingen; Cuypers lijkt aanzienlijk meer politieke macht dan ideologische medestanders te hebben gehad.² Publieke debatten over architectuur en erfgoed escaleerden regelmatig en ook de discussie over de restauratie van de Grafelijke Zalen onttaarde binnen een aantal weken in een nationale rel.³

Om het begrip van de restauratie aan de Grafelijke Zalen te vergroten en het beeld van de rol en invloed van Cuypers scherper te stellen, loont het de moeite om op basis van contemporaine bronnen de gang van zaken te reconstrueren en interpreteren. Dit restauratieproject in het hart van het Binnenhof is bij uitstek een casus waarin de ideologische strijd over restauratie-ethiek en de uitoefening van politieke macht onder hoogspanning samenkwamen. Nadere bestudering geeft nieuwe aanwijzingen over hoe de verhoudingen – politiek, maatschappelijk, ambtelijk en tussen architecten – aan het einde van de negentiende eeuw werkelijk lagen, en over hoe de restauratie van de Grafelijke Zalen het debat over de monumentenzorg op scherp zette.

DE KOSTEN EN DE WAARDEN

Achter in het *Bouwkundig Weekblad* van 16 november 1895 stond een artikeltje over de staatsbegroting voor 1896 die aan de Tweede Kamer was voorgelegd.⁴ In het bericht werd slechts één post besproken, van een weinig spectaculaire duizend gulden. Die zouden worden ingezet voor een onderzoek naar een eventuele restauratie en herbestemming van de Grafelijke Zalen. In de jaren daarvoor was herhaaldelijk door verschillende mensen aangedrongen op herstel en herbestemming van de Grote Zaal, het meest recent door een voor dit doel opgerichte commissie van Vereniging Die Haghe, waarin ook ambtenaren en politici zaten.⁵ De ruim achthonderd leden van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (de Maatschappij), voornamelijk architecten en kunsthistorici, konden in hun tijdschrift lezen dat het voorstel ‘aanleiding tot eene ge-

dachtenwisseling’ gaf tussen de volksvertegenwoordigers. Verschillende Kamerleden maakten zich vooral zorgen over de financiële consequenties van het onderzoek, en dat had alles te maken met de afzender van het voorstel voor deze post.⁶

Men verbaasde zich er namelijk over dat de propositie afkomstig was van het ministerie van Binnenlandse Zaken, terwijl de Grafelijke Zalen, als ‘Landsgebouw’, onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Waterstaat vielen. Binnenlandse Zaken was daarentegen wel verantwoordelijk voor de ‘monumenten van geschiedenis en kunst’. Er was echter nog geen sprake van een definiëring of registratie daarvan met enige juridische basis, ook niet bij gebouwen in eigendom van het Rijk, net zomin als duidelijk was waar die verantwoordelijkheid dan uit bestond. Uit het feit dat de post voor het ontwikkelen van een restauratieplan door het ministerie van Binnenlandse Zaken was opgevoerd, maakten de Kamerleden op dat al was besloten – zonder overleg met het ministerie van Waterstaat – dat de Grafelijke Zalen als ‘monument’ dienden te worden behandeld. En hoewel de monumentenzorg in Nederland toen nog in de kinderschoenen stond, hadden de politici al wel door dat er een groot verschil zat in kosten voor de verbouwing van een functioneel overheidsgebouw, of de restauratie van hetzelfde gebouw als een historisch monument van nationaal belang.⁷

Voor de hedendaagse lezer zal het voor de hand liggen dat de Maatschappij een voorstel voor een restauratie van de Grafelijke Zalen van harte zou toejuichen. Al voor het verschijnen van het bericht in het *Bouwkundig Weekblad* waren echter intern de alarmbellen afgegaan, want het bestuur was speciaal bijeengekomen en de eerstvolgende editie van het tijdschrift opende met de tekst van een brief die men aan de Tweede Kamer had gestuurd.⁸ Het (bijna voltallige) bestuur achtte het risico groot dat planvorming voor een restauratie door de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken zou betekenen dat de uitvoering hiervan ook onder de verantwoordelijkheid van deze afdeling kwam te vallen, en ‘uit de geschiedenis der Afd. K. en W. van de laatste 15 jaren is dan reeds nu gemakkelijk af te leiden door wie en op welke wijze die restauratiewerken zullen geschieden’.⁹

Die ‘wie’ werden in de brief niet bij naam genoemd, maar het zal voor de lezers duidelijk zijn geweest dat hier werd bedoeld op de referendaris (hoofdambtenaar) van Kunsten en Wetenschappen, Victor de Stuers (1843-1916), en zijn belangrijkste adviseur, architect Pierre Cuypers. Over de onwenselijkheid dat de verantwoordelijkheid voor een restauratie van de Grafelijke Zalen bij dit duo zou komen te liggen, waren de auteurs wel zeer uitgesproken: ‘Het Hoofdbestuur acht het tijdstip gekomen Uwe Hooge Vergadering er met den

meesten ernst op te wijzen, dat het een dringende eisch is om bij herstellingen van historische monumenten, in casu de Grafelijke Zalen, een anderen dan den tot nu toe gevolgden weg bij de Afd. k. en w. in te slaan. Immers het beginsel, thans terecht elders gehuldigd: *alleen het bestaande in stand te houden en daarbij geen geheel nieuwe kostbare toevoegsels te maken*, is bij meerderen der restauratiewerken, die onder de leiding der Afd. k. en w. hebben plaats gevonden, geheel uit het oog verloren; nieuwe kostbare bouwwerken, op zichzelf soms verdienstelijk, werden toegevoegd [...] Op deze wijze zijn historische gedenkteekenen en gebouwen meer nieuw opgebouwd dan hersteld en ging het karakter grootendeels verloren.¹⁰

Voor de geadresseerde Tweede Kamerleden bracht het bestuur van de Maatschappij de kwestie vervolgens weer terug naar de eventuele restauratie van de Grafelijke Zalen: 'het vermoeden is gewettigd, dat dit zal geschieden op de wijze als hierboven is vermeld en zal worden voortgezet in den geest waarin men reeds is begonnen bij de plaatsing van de geheel *nieuwe*, historisch zeer onzekere overhuiving met stoep voor den toegang der Groote- of Hofzaal, en in den geest van den fontein, die thans het Binnenhof noodeloos ontsiert'.¹¹ Zowel die nieuwe entree van de Grafelijke Zalen uit 1880 als de vijf jaar later geplaatste neogotische fontein was afkomstig van de tekentafel van Cuypers (afb. 1).¹² Of die expliciete verwijzingen naar hun eigen werkplek nog echt nodig waren om hun aandacht te grijpen valt te betwijfelen, want De Stuers en Cuypers hadden de voorgaande twee decennia op eigen kracht bij een aanzienlijk deel van de volksvertegenwoordigers al een discutabele reputatie opgebouwd.¹³

DELFT

In 1864 startte in ons land een ander spoor in het denken over de omgang met historisch waardevolle gebouwen. In Delft werd de Koninklijke Akademie omgevormd tot Polytechnische School, met de Duitse architect Eugen Gugel (1832-1905) als eerste hoogleraar Bouwkunde. Dankzij Gugel en het door hem geschreven en geïllustreerde handboek *Geschiedenis van de Bouwstijlen in de Hoofdtijdperken der Architectuur* (1869) werd sindsdien de meerderheid van de Nederlandse architectuurstudenten opgeleid met een meer relativistische benadering van de architectuurgeschiedenis. In Gugels boek was geen sprake van één Europese cultuur die lineair evolueerde, maar bestonden er vele verschillende Europese, Noord-Afrikaanse en Aziatische culturen met uiteenlopende bouwstijlen, regionale verschillen en wederzijdse invloeden.¹⁴ Binnen die visie waren historische gebouwen niet alleen de expressie van het stilistische ideaal van de oorspronkelijke ontwerpers, maar ook objecten die waren doorgegeven van generatie op generatie die daar elk hun eigen, historisch even waardevolle, elementen aan hadden toegevoegd.

Rond het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw begon de eerste generatie studenten van de Polytechnische School carrière te maken en prominente posities binnen de Nederlandse architectenwereld in te nemen. Zodoende kregen ze ook opdrachten voor het restaureren van historische monumenten. Met hun relatief genuanceerde visie op architectuurgeschiedenis, waarin ruimte was voor het behouden van verschillende tijdlagen, liepen ze echter tegen de ideologische muur die De Stuers en Cuypers opwierpen. Deze hanteerden consequent het dogma van de 'stijlzuiverheid'; elke historische bouwstijl had zijn eigen ideale vorm die bouwmeesters hadden geprobeerd te materialiseren, maar door de beperkte technische mogelijkheden in hun eigen tijd waren ze daar vaak niet helemaal in geslaagd. Vanuit zijn interpretatie van de theorieën van de Franse architect Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879) meende Cuypers dat moderne restauratiearchitecten daarom niet zozeer de taak hadden te herstellen wat ooit was geweest, maar de plicht om met de verder ontwikkelde technieken het bouwwerk te vervolmaken zoals het geweest had moeten zijn. Om de juiste keuzes te maken moesten zij niet alleen kijken naar concrete bouwsporen en andere historische informatie, maar bovenal een zo goed mogelijk ontwikkeld gevoel voor de desbetreffende bouwstijl hebben. De in Delft opgeleide architecten konden nog zulke op uitvoerig bouwhistorisch onderzoek gebaseerde restauratieplannen indienen, wanneer Cuypers constateerde dat een dakopbouw van een gotische kerk niet spits genoeg werd en daarmee niet voldeed aan de 'verticaliteit' van het gotische ideaal, dan werd het plan negatief beoordeeld.

Het bestuur van de Maatschappij was daar in 1895 klaar mee en liet de nationale volksvertegenwoordigers duidelijk weten wat volgens hen het probleem – en de oplossing – was: 'Om de gevolgen van deze geheel onjuiste opvatting omtrent het in stand houden van historische gedenkteekenen voor het vervolg te ontgaan en te breken met een wijze van werken, die het noodzakelijk gevolg is van de exclusieve en eenzijdige leiding en opvatting bij de Afd. k. en w. heerschende – is het noodig, dat het onderhoud en de instandhouding van de historische monumenten en gebouwen voortaan worden toevertrouwd aan meerdere personen, die in onderling overleg werkzaam zijn, dat is aan eene Commissie, van Regeeringswege benoemd, niet uitsluitend bestaande uit personen van dezelfde opvattingen en inzichten.'¹⁵

BREDER PROTEST

Het bestuur van de Maatschappij bestond eind 1895 uit: voorzitter Constantijn Muysken (1843-1922), vice-voorzitter J.R. de Kruyff (1844-1923), secretaris C.T.J. Louis Rieber (1848-1907) en leden V.G.A. Bosch (1854-1911), Eduard Cuypers (1859-1927), Henri Evers

(1855-1929), D.E.C. Knuttel (1857-1926), C.H. Peters (1847-1932) en I.H.J. van Lunteren (1843-1921).¹⁶ Van deze negen waren er vijf (Muysken, De Kruyff, Bosch, Knuttel en Rieber) zelf student geweest bij Gugel in Delft. Evers was weliswaar opgeleid aan de kunstacademies van Den Haag en Antwerpen, maar hij zat ook dermate op de lijn van Gugel dat hij in 1902 diens opvolger als hoogleraar in Delft zou worden. Eduard Cuypers was een neef van Pierre Cuypers en opgeleid binnen diens architectenbureau. Hij had zich echter zelfstandig ontwikkeld tot een van de belangrijkste exponenten van de door zijn oom verfoeide eclectische

2. De 29 ondertekenaars van het 'adres van adhaesie' (*Bouwkundig Weekblad* 1895)

H. P. BERLAGE, Architect, *Amsterdam*.
 A. C. BLEYS, Bouwmeester, *Amsterdam*.
 Dr. A. BREDIUS, Directeur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, 's-Gravenhage.
 F. J. BREMMER, Architect, 's-Gravenhage.
 A. DIRKZWAGER, Architect, *Rotterdam*.
 A. R. FREEM, Architect, *Arnhem*.
 A. N. GODEFROY, Architect, *Amsterdam*.
 C. N. VAN GOOR, Architect, *Rotterdam*.
 CORN. HOFSTEDE DE GROOT, Onderdirecteur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, 's-Gravenhage.
 P. W. HOOYKAAS Jr., Architect, *Rotterdam*.
 G. P. KITS VAN HEIJNINGEN, 's-Gravenhage.
 JACOB F. KLINKHAMER, Architect-Ingenieur, *Amsterdam*.
 B. TH. KRAAYVANGER, Architect, *Rotterdam*.
 J. F. METZELAAR, Oud-Ingenieur-Architect voor de gevangnissen en rechtsgebouwen, 's-Gravenhage.
 W. C. METZELAAR, Ingenieur-Architect voor de gevangnissen en rechtsgebouwen, 's-Gravenhage.
 A. W. MEIJNEKEN, Architect, *Rotterdam*.
 W. MOLENBROEK, Architect, *Rotterdam*.
 F. J. NIEUWENHUIS, Architect, Directeur der Gemeentewerken, *Utrecht*.
 A. NOLEN, Architect, Directeur van de Academie voor Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen, *Rotterdam*.
 F. K. OSINGA, Lid van den Gemeenteraad, *Arnhem*.
 G. PERSIJN, Architect, *Arnhem*.
 C. B. POSTHUMUS MEIJES, Architect, *Amsterdam*.
 H. A. REUS, Architect, *Dordrecht*.
 A. SALM G.BZN., Architect, *Amsterdam*.
 JAN SPRINGER, Architect, *Amsterdam*.
 J. P. STOK WZN., Architect, *Rotterdam*.
 J. W. C. TELLEGEN, Civiel Ingenieur, Directeur der Gemeentewerken, *Arnhem*.
 Dr. P. TEMPLEMAN VAN DER HOEVEN, Lid van den Gemeenteraad, *Utrecht*.
 J. VERHEUL DZN., Architect *Rotterdam*.

stijl. Dat het schrijven aan de Tweede Kamer geen uitsluitend 'Delftse klacht' was maar de uiting van een breder gedragen ongenoegen, bleek een week na de publicatie van de brief aan de Tweede Kamer. Toen verscheen in het *Bouwkundig Weekblad* een 'adres van adhaesie', ondertekend door 29 architecten en kunsthistorici waaronder bepaald niet de minsten (afb. 2).¹⁷

De lobby van de Maatschappij lijkt effect te hebben gehad: na een negatief advies van de begrotingscommissie aan de Tweede Kamer moest minister Samuel van Houten van Binnenlandse Zaken inbinden. Hij was er inderdaad van overtuigd dat de Grafelijke Zalen onder de verantwoordelijkheid van zijn afdeling Kunsten en Wetenschappen dienden te vallen, maar gaf toe dat het formeel netter was geweest dit eerst met Waterstaat te overleggen. De Kamerleden boden hem de mogelijkheid dat alsnog te doen door op 13 december 1895 de budgetaanvraag met 48 tegen 46 stemmen te verwerpen.¹⁸ Minister Philippe Willem van der Sleijden van Waterstaat zag hem al aankomen en maakte bij voorbaat duidelijk dat er wat Waterstaat betreft geen reden was om de verantwoordelijkheid voor dit Landsgebouw aan een ander ministerie weg te geven. Hij was wel voorstander van een restauratie: 'Het ligt in 's Ministers voornemen om over de daartoe betrekkelijke voorstellen van den Rijksbouwmeester ook adviezen van andere, buiten zijn departement staande, deskundigen in te winnen.'¹⁹

De dienst Landsgebouwen van het ministerie van Waterstaat had sinds 1883 twee rijksbouwmeesters in dienst. Voor Noord- en Oost-Nederland was dat C.H. Peters, die via De Stuers ook voor de meeste projecten in Den Haag werd ingeschakeld.²⁰ Aan dat laatste kwam een eind in 1892 toen Knuttel werd benoemd als rijksbouwmeester voor het Westen en Zuiden. Sinds de toetreding van Peters in mei 1894 waren beiden lid van het bestuur van de Maatschappij. Peters behoorde echter niet tot de in Delft geschoolde architecten; hij was opgeleid bij, en aanvankelijk werkzaam voor, Pierre Cuypers. Bovendien was hij lid van de commissie van Vereniging die Haghe, die had gepleit voor het onderbrengen van de Grafelijke Zalen bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Het kritische schrijven van het bestuur van de Maatschappij over het voorgestelde onderzoek naar restauratie sloot af met een expliciet postscriptum: 'De heer C.H. Peters, lid van het Hoofdbestuur, verklaart zich met den inhoud en de strekking van dit adres niet te kunnen vereenigen.'²¹ Op 23 december 1895 diende Peters zijn ontslag in als lid van het hoofdbestuur.²² Het lijkt voor de hand liggend dat het een en ander direct met elkaar te maken had, maar het *Bouwkundig Weekblad* en de notulen van de vergaderingen van de Maatschappij beschreven dit als slechts een ongelukkige samenloop van omstandigheden en Peters bleef ook gewoon lid van de Maatschappij.²³

DE REACTIE VAN CUYPERS

Cuypers zegde wel – publiekelijk – zijn lidmaatschap op, en dat had zeker met de Grafelijke Zalen-kwestie te maken. Het korte en heftige proces dat daaraan voorafging is terug te lezen in *Architectura*, het tijdschrift van Genootschap Architectura et Amicitia. Ongeveer gelijktijdig met de opkomst van de in Delft geschoolde architecten binnen de Maatschappij begon het Genootschap steeds meer gedomineerd te raken door architecten die waren opgeleid door Cuypers.²⁴ Na publicatie van de brief aan de Tweede Kamer in het *Bouwkundig Weekblad* verscheen in *Architectura* een redactionele reactie: ‘Sedert eenige jaren wordt door het Hoofdbestuur dezer Maatschij. een acuten strijd gestreden tegen alles wat van deze afdeeling k. en w. komt, een strijd, die o.i. te zeer een persoonlijk karakter heeft gekregen, om het daar mede eens te kunnen zijn.’²⁵ De dominantie van De Stuers en Cuypers binnen de monumentenzorg werd niet ontkend, maar voorgesteld als een zegen; bij een restauratie van de Grafelijke Zalen door het ministerie van Waterstaat zou deze immers door ‘totaal onbevoegden’ worden uitgevoerd.²⁶ Volgens de redactie was gotiek-connaisseur Cuypers hiervoor vanzelfsprekend de aangewezen persoon. Men merkte op dat onder het ‘adres van adhaesie’ weliswaar een aantal gerespecteerde namen stond (‘die wij er liever niet gezien hadden’), maar dat geen van hen zoveel ervaring had met de restauratie van dertiende-eeuwse monumenten als Cuypers.²⁷

Toen de budgetaanvraag werd weggestemd, waarmee De Stuers en Cuypers een zeldzame nederlaag leden, koos die laatste voor een tegenaanval. De gepeperde brief waarmee hij op 27 december zijn lidmaatschap van de Maatschappij opzegde liet hij ook in *Architectura* publiceren.²⁸ Hij verweet het bestuur afgunst en vijandschap tegenover De Stuers en hemzelf. Het bestuur zou hen door ‘onware voorstellingen in een hatelijk daglicht’ stellen en proberen tegen te werken.²⁹ Cuypers prees De Stuers de hemel in, maar inhoudelijke tegenargumenten gaf hij niet. Wel verwees hij naar een ‘contra-adres’ dat aan de Tweede Kamer was gestuurd ‘door pl. m. 350 mannen van positie [waaronder] meer dan 50 architecten’.³⁰ Dat de kritische ontboezeming van het bestuur van de Maatschappij door velen – waarschijnlijk grotendeels los van de inhoud – als ongepast werd beschouwd, is inderdaad duidelijk. Het ledental van de Maatschappij liep al enkele jaren terug met ongeveer twintig opzeggingen per jaar, maar tussen december 1895 en januari 1896 beëindigden 212 van de 848 leden hun lidmaatschap.³¹ De redactie van *Architectura* verklaarde de Maatschappij dan ook terminaal ziek, maar dat was toch wat voorbarig; onder de Nederlandse architecten en kunsthistorici moet ook aanzienlijke sympathie voor de aanval op De Stuers en Cuypers zijn geweest, want in mei 1896 steeg het ledenaantal van de Maat-

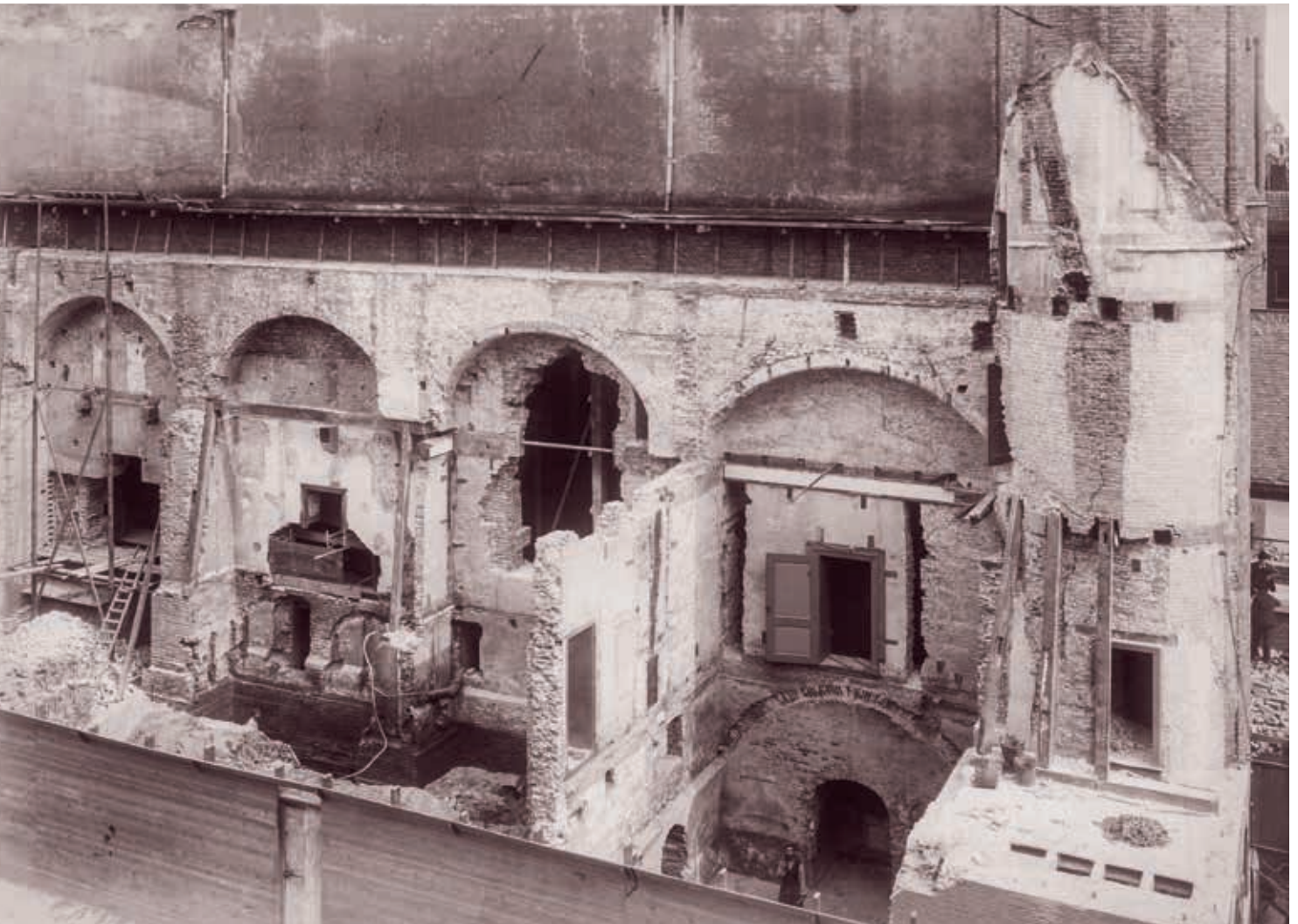
schappij juist weer met 46 nieuwe aanmeldingen.

De minister van Binnenlandse Zaken weigerde te accepteren dat zijn afdeling Kunsten en Wetenschappen buitenspel was gezet. Na ruim negen maanden zonder enige toenadering in de richting van een compromis besloot de minister van Waterstaat om dan maar eenzijdig een restauratiecommissie in te stellen. In september 1896 benoemde hij vier commissieleden: Muysken (voorzitter), Knuttel (secretaris), Peters en F.J. Nieuwenhuis (1848-1919). Binnenlandse Zaken werd verzocht een vijfde lid toe te voegen, maar de minister negeerde deze uitnodiging.³² De impasse bleef zo nog ruim een jaar iedereen frustreren, tot na de landelijke verkiezingen van 1897 de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken aan de nieuwe minister van Waterstaat liet weten dat hij bereid was de ingestelde restauratiecommissie te accepteren en ook een lid voor te dragen.³³ Dat werd... Pierre Cuypers.

‘DE STEENEN SPREKEN’

De rol van Peters binnen de restauratiecommissie is interessant. Hij zat daar vanwege zijn functie als rijksbouwmeester en kwam zo weer in één overlegorgaan met leden van het bestuur waaruit hij was opgestapt. Dit betekende echter niet dat hij binnen de commissie aan de kant van Cuypers stond. Peters had zich sinds zijn overplaatsing als rijksbouwmeester naar het ministerie van Waterstaat – naast zijn werk als architect en buiten de directe invloedssfeer van De Stuers en Cuypers – zelfstandig ontwikkeld tot een architectuurhistoricus die in beide ideologische kampen respect genoot.³⁴ Zijn rol binnen de commissie was ook niet het organiseren van de praktische restauratiewerkzaamheden – dat was de taak van Knuttel, in wiens district het Binnenhof lag. Peters was samen met Nieuwenhuis verantwoordelijk voor het uitvoerige bouwhistorische onderzoek dat voorafging aan de planvorming.³⁵

Hoe gezellig de vergaderingen van de restauratiecommissie waren – met alle voormalige (?) kempanten om één tafel – is niet meer na te gaan; geen van de betrokkenen heeft daar uitspraken over gedaan en de officiële rapporten van de commissie zijn, zelfs voor negentiende-eeuwse begrippen, extreem neutraal. Van die rapporten verscheen in 1907 een luxe gebonden en rijk geïllustreerde samenvatting.³⁶ In de tekst is het consequent ‘de commissie’ die keuzes maakt en werkzaamheden uitvoert. Wel kan uit de zeldzame formuleringen over de gevolgde koers worden afgeleid dat de invloed van Cuypers met zijn idealiserende visie op restaureren beperkt was: ‘De commissie heeft bij haren arbeid getracht steeds voor oogen te houden, dat zij geroepen was te restaureren en persoonlijke smaak en opvattingen moest ondergeschikt maken aan hetgeen het gebouw haar leerde. Zij liet “de steenen spreken”.’³⁷

3. De noordelijke buitengevel van de Ridderzaal tijdens het bouwhistorisch onderzoek (foto Vinkenbos en Dewald, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Peters en Nieuwenhuis gingen niet uit van hun algemene architectuurhistorische kennis – of een ontwikkeld ‘gevoel’ voor bepaalde stijlen – maar van de resultaten van hun eigen onderzoek van de Grafelijke Zalen. Bij het project werd expliciet geen overkoepelende restauratievisie gehanteerd; in plaats van het gehele complex bij voorbaat als gotisch te bestempelen en alles daar naartoe terug te restaureren – desnoods met de nodige zelfverzonnen toevoegingen – werd voor elk deel een apart onderzoek uitgevoerd en restauratieplan opgesteld.³⁸ Steeds wanneer een deel van de met archiefkasten volgepropte Grafelijke Zalen werd ontruimd, lieten Peters en Nieuwenhuis vertrekken drastisch ontmantelen op zoek naar alle mogelijke bouwsporen (afb. 3). Dat leverde zo veel bouwhistorische gegevens op dat een interessant vraagstuk ontstond: ‘Daartegenover stuitte men herhaaldelijk op de moeilijkheid dat overblijfselen uit verschillende bouwperiodes door elkander werden gevonden, zoodat eene keuze moest worden gedaan welke periode men wenschte te herstellen, en niet altijd was het gemakkelijk

eene oplossing te vinden waarmede de verschillende Commissieleden zich konden vereenigen. Slechts zeer zelden was het echter noodig dat de meerderheid van stemmen besliste; in den regel werd ten slotte eenstemmigheid verkregen.³⁹

Helaas wordt wijselijk verzwegen bij welke kwesties gestemd werd, maar het laat in elk geval zien dat de commissie democratisch functioneerde en er geen unanimitieit nodig was om beslissingen te nemen. Dat lijkt niet in het voordeel van Cuypers te zijn geweest. Hij had dus al drie commissieleden tegen zich (Muysken, Nieuwenhuis en Knuttel) en hoewel Peters hem persoonlijk zeer respecteerde, lijkt ook deze wat betreft architectuurhistorische perspectieven een meer gelaagde, ‘Delftse’ weg te zijn ingeslagen.⁴⁰ Cuypers had in het verleden bewezen ook zonder brede steun in staat te zijn om – via de politieke invloed van De Stuers – achter de schermen discussies in een door hem gewenste richting te sturen. Het politieke krediet van dit tweetal lijkt echter in deze periode niet meer toereikend te zijn geweest; er was brede frustratie over

het jarenlange tegenhouden van de restauratiecommissie, en dat kwam boven op de toch al aanzienlijke optelsom van aanvaringen die Kunsten en Wetenschappen de voorgaande twee decennia met de Tweede Kamer had gehad.⁴¹ In 1901 nam De Stuers ontslag als ambtenaar om een zetel als Tweede Kamerlid in te nemen, waardoor de eventuele pressiemogelijkheden van Cuypers nog verder afnamen.

RESTAUREREN EN RECONSTRUEREN

Pas in 1898 maakte de Tweede Kamer daadwerkelijk geld voor het project vrij en konden de restauratiewerkzaamheden beginnen. Exemplarisch voor de aanpak van de commissie is de totstandkoming van een plan voor de De Lairessezaal, die uit de veertiende eeuw stamde maar zijn naam dankte aan de schilder die het vertrek bij een grootschalige verbouwing in 1688 had gedecoreerd (afb. 4 en 5).⁴² 'Wat de De Laires-

4. De noordoostelijke hoek van de De Lairessezaal tijdens het bouwhistorisch onderzoek (foto Vinkenbos en Dewald, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

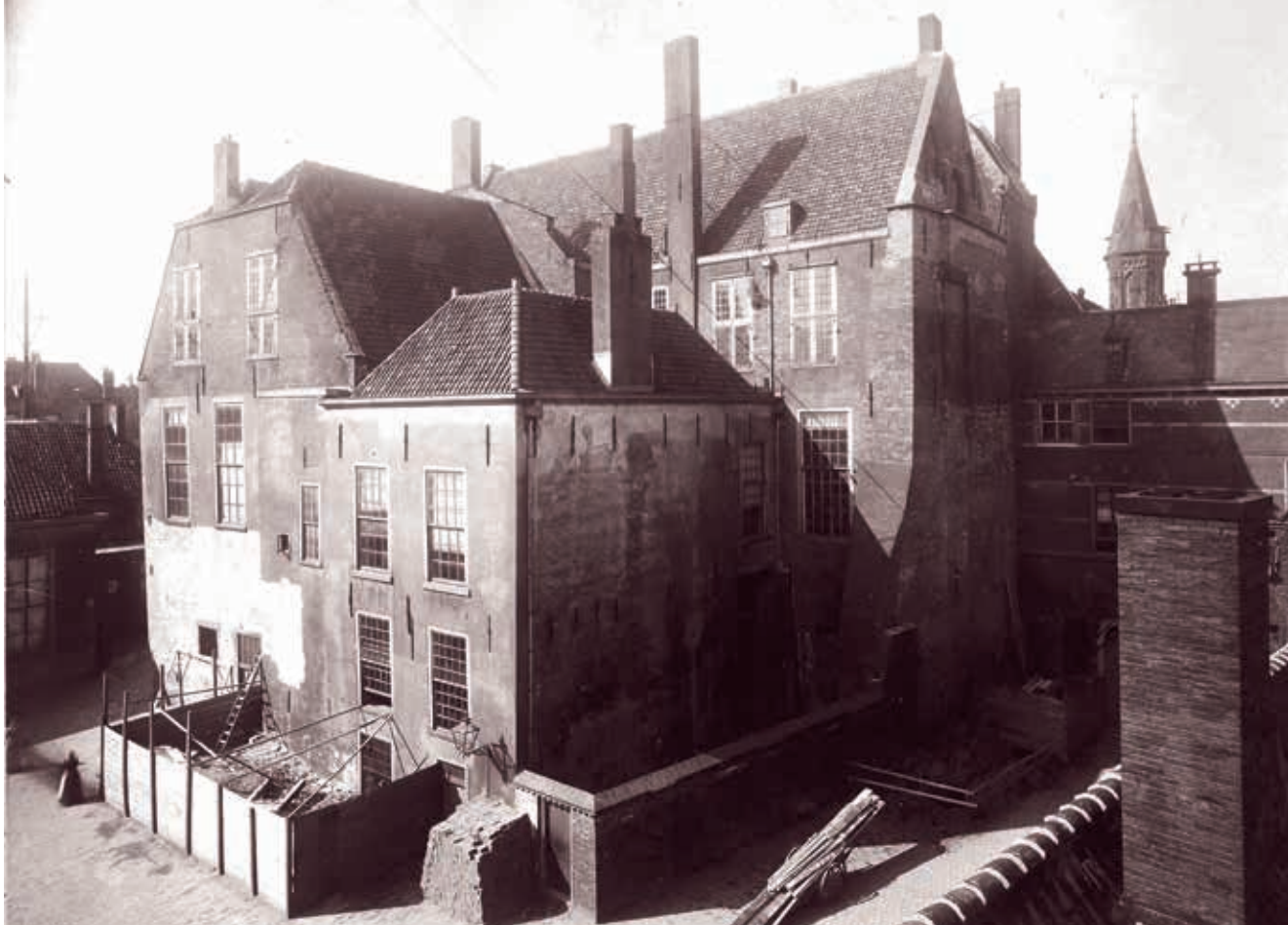
5. De noordwestelijke hoek van de De Lairessezaal na de restauratie (foto J.G. Kramer, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

sezaal betreft, vermeende de Commissie eerst, dat voldoende gegevens zouden worden verkregen om den oudsten toestand weer te kunnen herstellen; spoedig bleek echter, dat de gevonden elementen uit verschillende bouw tijden stamden en met elkander in tegenspraak waren, zoodat ten slotte, ook in verband met andere beschouwingen, de De Lairessezaal weer in den gevonden toestand werd hersteld.⁴³ In het gehele project streefde men ernaar gevonden bouwsporen in het muurwerk zoveel mogelijk in het zicht te houden of brengen. Alle achttiende- en negentiende-eeuwse 'bijgebouwen' langs de lange zijden van de Ridderzaal en in de noordoostelijke hoek van het complex werden echter resoluut gesloopt (afb. 6 en 7).

Dat de kap van de Ridderzaal vervangen diende te worden, stond waarschijnlijk voor alle betrokkenen buiten kijf. Cuypers was in 1861 een van de meest uitgesproken tegenstanders geweest van de vervanging van de bestaande houten kap door een neogotisch fantasieontwerp in gietijzer van rijksbouwmeester W.N. Rose (1801-1877) (afb. 8).⁴⁴ Op basis van de nauwkeurige opmetingen die toen waren gemaakt, was nu een vrij exacte reconstructie mogelijk. Dankzij Cuypers konden daarbij zelfs de verwijderde beeldhouwde kraagstukken, die hij vier decennia eerder

had aangekocht voor de collectie van het Rijksmuseum, worden teruggeplaatst (afb. 9).⁴⁵ Verder lijkt zijn invloed hier echter ook weer beperkt te zijn geweest. Er werd weliswaar veel teruggerestaureerd, maar altijd op basis van gegevens over de oorspronkelijke situatie. Wanneer werd besloten verdwenen vensters weer te herstellen maar er geen kennis was van de originele tracering, werd niet gekozen voor nieuwe ontwerpen maar voor het namaken van gelijksoortige nog wel in het complex aanwezige vensters. En wanneer voor te reconstrueren elementen geen voorbeelden ter plaatse aanwezig waren, kopieerde men contemporaine voorbeelden van elders, zoals van het stadhuis van Haarlem.⁴⁶

De wel volledig door Cuypers ontworpen aankleding en meubilering van de Ridderzaal – grotendeels voor Prinsjesdag 1904 aangebracht op uitdrukkelijk verzoek van de beide Kamers der Staten-Generaal – was in feite geen onderdeel van de daadwerkelijke restauratie (afb. 10). In het rapport van de commissie wordt dit ook impliciet beschreven als een creatieve toevoeging – dus niet gebaseerd op (bouw)historisch onderzoek – die noodzakelijk was voor de door iedereen zo gewenste nieuwe bestemming voor de Grafelijke Zalen.⁴⁷ De commissie zou om dezelfde reden, met

6. De noordoostelijke hoek van het complex voor de restauratie (foto J.G. Kramer, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

7. De noordoostelijke hoek van het complex na de restauratie (foto H.J. Tollens C.Hzn., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

8. De Ridderzaal in gebruik als archiefruimte, met de gietijzeren kap uit 1861 (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

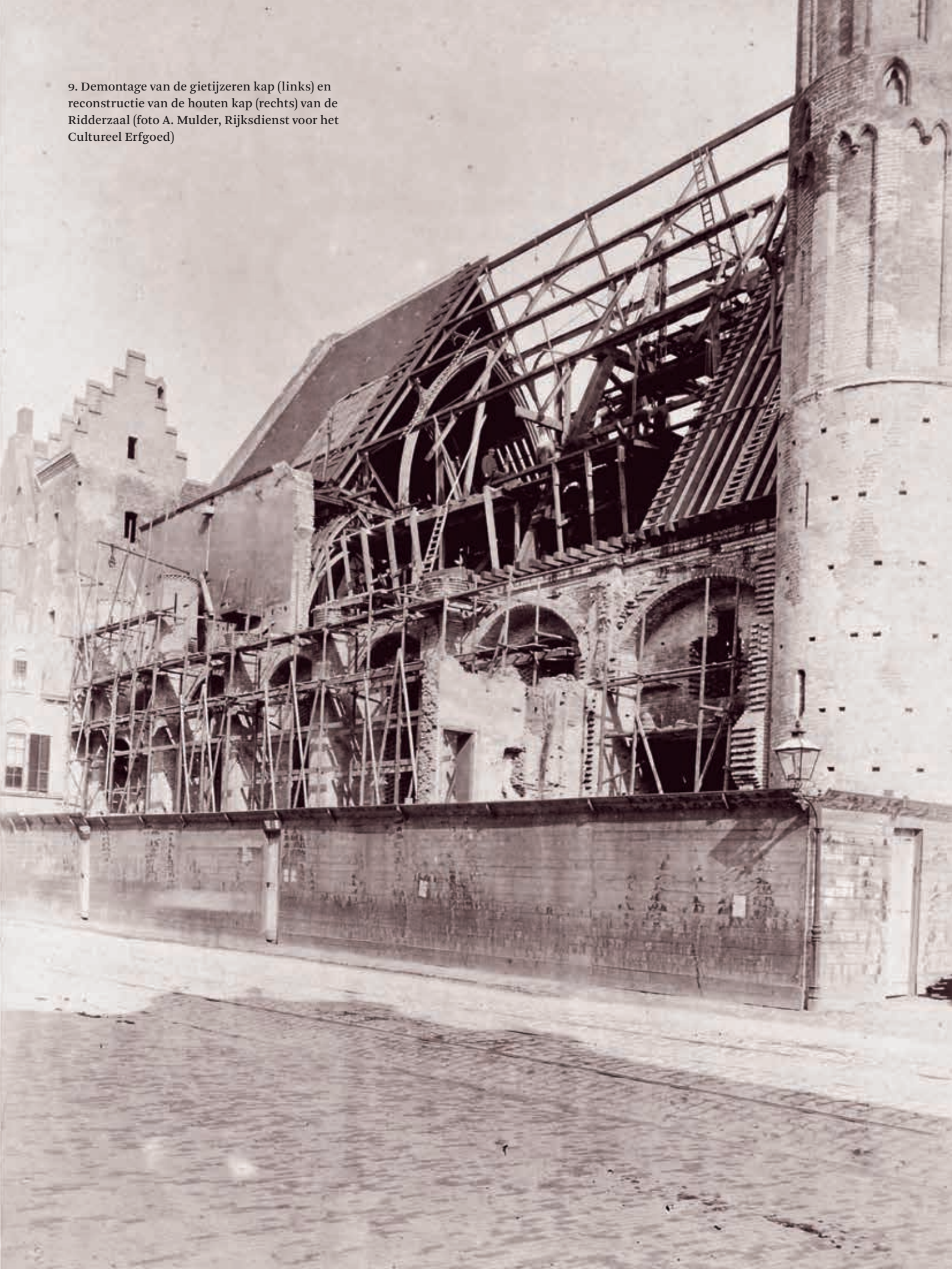
professionele tegenzin, ook een verwarmingssysteem en elektrische verlichting in het complex laten aanbrengen, waarna het restauratieproject in 1905 kon worden afgerond.⁴⁸

CONCLUSIE

De invloed van Cuypers op de ideologische koers van de commissie voor de restauratie van de Grafelijke Zalen lijkt beperkt te zijn geweest. Het project vormde een prominent onderdeel van diens indrukwekkende oeuvre, maar getuigt juist van een breder en ander

belang voor de ontwikkeling van de monumentenzorg in Nederland. Naar de huidige maatstaven ging de restauratiecommissie flink romantiserend te werk en werden er wel erg rigoureuze elementen verwijderd. Toch betekende de restauratie een significante breuk met de tot dan toe vanuit Kunsten en Wetenschappen gedicteerde lijn, doordat bouwhistorisch onderzoek hierbij het uitgangspunt was en keuzes werden gemaakt op basis van hoe het daadwerkelijk was geweest in plaats van hoe het zou moeten zijn, met enige ruimte voor meerdere tijdslagen. Het was bovendien een

9. Demontage van de gietijzeren kap (links) en reconstructie van de houten kap (rechts) van de Ridderzaal (foto A. Mulder, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

10. Interieur van de Ridderzaal na de restauratie, met gereconstrueerde houten kap, 1905
(foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

groot prestigieus project op nationaal niveau, waarbij de nieuwe benadering de expliciete goedkeuring kreeg van de landelijke politiek en de resultaten werden gewaardeerd.⁴⁹ Het mede door dit project veroorzaakte einde van de ambtelijke carrière van De Stuers – na al zijn pionierswerk voor de Nederlandse monumentenzorg – was ook een belangrijke stap in de verdere ontwikkeling daarvan; De Stuers, als Tweede Kamerlid, en Cuypers, als belangrijkste ministeriële adviseur,

bleven aanzienlijke invloed uitoefenen, maar er ontstond nu ook ruimte voor andere visies op restauratie-ethiek.⁵⁰ De restauratie van de Grafelijke Zalen tussen 1897 en 1905, en de heftige discussie die daaraan voorafging, kan worden gezien als het begin van een lang en moeizaam proces dat uiteindelijk in 1917 zou leiden tot het formuleren van principes voor een meer objectieve fundering van de monumentenzorg door de in 1899 opgerichte Nederlandse Oudheidkundige Bond.⁵¹

NOTEN

- 1 Zie ook het artikel van Paula van der Heiden en Hein Hundertmark in dit themanummer.
- 2 A. van der Woud, *Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam 2008, 7-8, 39-43, 52. Voor de invloed van Cuypers op het ontwerp van overheidsgebouwen, zie het artikel van Ester Vink in dit themanummer.
- 3 Voor een globaal overzicht van de belangrijkste debatten uit deze periode in Nederland, zie A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900*, Rotterdam 1997.
- 4 'Berichten', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 46, 297-298.
- 5 D. Smit, *Het belang van het Binnenhof*, Amsterdam 2015, 174-176. Het pleidooi voor restauratie en herbestemming van de Grote Zaal van die commissie kwam in oktober 1895. In de commissie zat ook rijksbouwmeester C.H. Peters. De Grote Zaal zou als monument onder de verantwoordelijkheid van Binnenlandse Zaken moeten gaan vallen, met bijbehorend jaarlijks onderhoudsbudget. 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 47, 301-302.
- 6 In een rapport van rijksbouwmeester C.H. Peters uit 1890 waren de totale kosten voor een restauratie geraamd op f 192.000, te verdelen over een geschatte drie projectjaren. 'De juistheid dezer raming werd [...] betwijfeld; bovendien werd opgemerkt, dat deze alleen betrof de herstelling der [Grote Zaal]', maar dat, werd daartoe eenmaal besloten, ook verdere restauratiën aan het Binnenhof wel niet zouden uitblijven; 'Berichten' 1895 (noot 4), 298.
- 7 Daar had men ervaring mee opgedaan bij de door architect F.J. Nieuwenhuis in 1879-1880 uitgevoerde grootschalige verbouwing en restauratie van het noordwestelijke deel van het Binnenhof; Smit 2015 (noot 5), 161-169.
- 8 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 47, 299-300. De speciale vergadering van het hoofdbestuur waarin de gepubliceerde brief werd opgesteld had plaatsgevonden op 31 oktober. De brief werd niet door alle bestuursleden getekend.
- 9 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij' 1895 (noot 8), 299.
- 10 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij' 1895 (noot 8), 299. Als voorbeeld worden genoemd de restauratieprojecten van de Maastrichtse Sint Servaas-kerk (1879-1902), waar een nieuwe toren werd toegevoegd, en de kloostergang aan het Utrechtse Domplein (1879-1895) die een nieuw toegangspoortje kreeg, beide ontworpen door Cuypers.
- 11 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij' 1895 (noot 8), 299.
- 12 Voor een nadere beschouwing van de voorgevel van de Grafelijke Zalen, zie de bijdrage van Paula van der Heiden en Hein Hundertmark in dit themanummer.
- 13 Smit 2015 (noot 5), 155-158, 165-169, 173.
- 14 E. Gugel, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur*, Arnhem 1869. In 1886 en 1903 verschenen de tweede en derde druk, beide met uitbreidingen van de tekst en het aantal illustraties. Voor de vierde druk uit 1919 werd de tekst ingrijpend bewerkt door J.H.W. Leliman.
- 15 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij' 1895 (noot 8), 300.
- 16 Het bestuur had officieel nog een tiende lid, maar deze in mei 1895 verkozen L.C. Hezenmans (1841-1909) – een vriend van Pierre Cuypers – zou in december van dat jaar zijn positie beschikbaar stellen, zonder bij één bestuursvergadering aanwezig te zijn geweest; 'Jaarverslag 1895-1896', *Bouwkundig Weekblad* 16 (1896) 22, 134.
- 17 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij' 1895 (noot 8), 48, 305.
- 18 'Berichten', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 50, 321-322.
- 19 'De Grafelijke Zalen' *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 51, 325.
- 20 Voor een overzicht van de carrière van C.H. Peters, zie P.T.E.E. Rosenberg, 'Peters, een gewetensvol historicus', in: C.J. van der Peet en G. Steenmeijer (red.), *De rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, 267-299.
- 21 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij' 1895 (noot 8), 300.
- 22 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 52, 329.
- 23 Voor het laatste protest van Peters en de afwijzende reactie daarop van Muysken en Rieber, zie 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 15 (1895) 51, 323-324. In het jaarverslag (zie noot 16) werd vijf maanden later overigens wel verwezen naar de Grafelijke Zalenkwestie in relatie tot het ontslag van Peters.
- 24 J. Schilt en J. van der Werf, *Genootschap Architectura et Amicitia 1855-1990*, Rotterdam 1992, 70-78.
- 25 'Adressen aan de Tweede Kamer', *Architectura* 3 (1895) 48, 208 en 'Adressen aan de Tweede Kamer (vervolg)', *Architectura* 3 (1895) 49, 211.
- 26 Dit was weliswaar vooral een verwerping van het idee om Waterstaat een restauratiecommissie van externe experts te laten aanstellen, maar het zal door de rijksbouwmeesters in dienst van dat ministerie (Knuttel en Peters) met gefronste wenkbrauwen zijn gelezen.
- 27 '1028e gewone vergadering van 4 december 1895', *Architectura* 3 (1895) 49, 209-211. Het bestuur van A et A stuurde ook een brief aan de Tweede Kamer, waarin het instellen van een restauratiecommissie werd ondersteund mits die zou worden samengesteld door De Stuers en onder diens directe supervisie zou vallen.
- 28 P.J.H. Cuypers, 'Aan het bestuur der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst alhier', *Architectura* 3 (1895) 52, 222.
- 29 Cuypers 1895 (noot 28).
- 30 Cuypers 1895 (noot 28). Het 'contraadres' werd niet gepubliceerd, maar het archief van De Stuers bevat een exemplaar; Nationaal Archief (NA), 2.21.355, Werkarchief van v.E.L. de Stuers, inv.nr. 1781. Voor de reactie van het bestuur van de Maatschappij op de verwijten van Cuypers, zie 'Mededeelingen betreffende de Maatschappij', *Bouwkundig Weekblad* 16 (1896) 2, 7-8.
- 31 'Jaarverslag 1895-1896' 1896 (noot 16).
- 32 Commissie van Advies, *Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1907, 7.
- 33 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 7. De minister van Binnenlandse Zaken was Hendrik Goeman Borgesius (1847-1917), de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid ingenieur Cornelis Lely (1854-1929).
- 34 Rosenberg 1995 (noot 20), 269.
- 35 NA, 2.04.13, Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Kunsten en Wetenschappen, inv. nr. 951: *Rapport van de Commissie van Advies*

- inzake de Grafelijke Zalen.*
- 36 Commissie van Advies 1907 (noot 32). Op de titelpagina wordt in grote letters duidelijk gemaakt dat deze uitgave van de Maatschappij tot stand kwam in opdracht van de minister van Waterstaat.
- 37 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 7.
- 38 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 140.
- 39 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 121.
- 40 C.H. Peters, *De Grootte Zaal op het Binnen-Hofte 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1905.
- 41 P.T.E.E. Rosenberg, 'De Stuers, spin in het web', in Van der Peet en Steenmeijer 1995 (noot 20), 197-213, hier 210. Zie ook de aantekeningen van De Stuers over het periodieke ambtelijke overleg tussen de ministeries van Binnenlandse Zaken en Waterstaat; NA, 2.21.355 De Stuers, inv.nr. 1785.
- 42 Bureau voor Bouwhistorisch Onderzoek, *De Laïressezaal. Binnenhof 8-14 's-Gravenhage. Historisch onderzoek*, 's-Gravenhage, januari 2011.
- 43 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 134.
- 44 W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten*, Den Haag 1987, 160-166.
- 45 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 131.
- 46 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 131.
- 47 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 199-200.
- 48 Commissie van Advies 1907 (noot 32), 200.
- 49 Smit 2015 (noot 5), 179-181.
- 50 Over het einde van de ambtelijke carrière van De Stuers, zie Rosenberg 1995 (noot 41), 210.
- 51 J. Kalf en Nederlandse Oudheidkundige Bond, *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*, Leiden 1917.

M.B. VAN GEND MA studeerde Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de Universiteit Utrecht. Hij is freelance onderzoeker en adviseur op het gebied van architectuurhistorie en erfgoedbeleid, en doet onderzoek naar het leven en werk van architect F.J. Nieuwenhuis.

REBELLION IN THE ARCHITECTURAL WORLD

THE RESTORATION OF THE GRAFELIJKE ZALEN AND THE TUG-OF-WAR OVER HERITAGE PRESERVATION

MARK VAN GEND

In late 1895, in response to an ostensibly innocuous budget debate in the Lower House, a public war of words erupted over the prospective restoration and conversion of the Grafelijke Zalen (Counts' Chambers) in the Binnenhof. Its desirability was not in dispute. However, in a matter of weeks, the discussion about which course to pursue and who should assume responsibility for the project escalated into a full-scale duel. On one side of the debate stood the Ministry of the Interior, led by the chief civil servant of the Department of Arts and Sciences (Kunsten en Wetenschappen or *k&w*), Victor de Stuers, and the architect Pierre Cuypers. Opposing them were the Ministry of Water, Trade and Industry (Waterstaat, for short) and the Society for the Advancement of Architecture (Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst). After De Stuers and Cuypers had implicitly claimed the project for the Ministry of the Interior, the Society registered a highly critical protest: it demanded that the Lower House leave responsibility for this 'national treasure' with the Ministry of Water, Trade & Industry and break with the fifteen-year-long approach to restorations dictated by *k&w*. The 'stylistic purity' demanded by De Stuers and Cuypers, based on their rather linear view of architectural history, left little scope for the Society's somewhat more relativist approach, which combined resto-

ration of a building's artistic and historical values with the possibility of preserving multiple chronological layers. In the past De Stuers and Cuypers had nearly always managed, with the help of a few political intrigues, to impose their architectural vision, but on this occasion they were blocked by the Lower House. The Minister of Water, Trade & Industry set up a four-member restoration commission – his own government architects, D.E.C. Knuttel and C.H. Peters, plus C. Muyskens and F.J. Nieuwenhuis from the Society – and invited his colleague from the Ministry of the Interior to appoint a fifth member. It was not until eighteen months later that Cuypers was duly appointed to the position and the restoration commission could set to work. The normally assertive Cuypers appears to have exerted very little influence over the course pursued by the commission. Instead of his highly developed appreciation for the gothic style, it was the concrete building history research of Peters and Nieuwenhuis that underpinned the commission's choices. De Stuers and Cuypers continued to wield influence, but their near total dominance of government policy was a thing of the past and after the completion of the restoration in 1905 there was gradually more scope for other views on heritage restoration ethics.